

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Edukacja międzykulturowa i antropologia pogranicza : wspólnota źródeł i dróg rozwoju

Author: Halina Rusek

Citation style: Rusek Halina. (2019). Edukacja międzykulturowa i antropologia pogranicza : wspólnota źródeł i dróg rozwoju. "Edukacja Międzykulturowa" (Nr 2 (11), (2019), s. 23-39), doi 10.15804/em.2019.02.01

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

HALINA RUSEK

Edukacja międzykulturowa i antropologia pogranicza: wspólnota źródeł i dróg rozwoju

Streszczenie: W ostatnich dekadach powstało kilka subdyscyplin różnych dyscyplin naukowych, dla których pogranicze jest głównym przedmiotem rozważań – należą do nich socjologia, antropologia i pedagogika. Mogły one powstać dopiero wtedy, gdy znawcy tej problematyki uporali się z definicją pogranicza, dla której za punkt wyjścia należałoby uznać filozoficzne, szerokie do tego problemu podejście. Tu pogranicze jawi się jako słowo–klucz współczesnej humanistyki i dotyczy wielu paradygmatów współczesnej nauki: to spotkanie „Ja” – czyli jednostki, grupy, kultury – z innym: nieuniknione i stanowiące o sensie życia. Pogranicze to spotkanie dwóch różniących się paradygmatów podmiotów, to każdy dyskurs dotyczący relacji Ja–Ty (Inny). Przedmiotem rozważań w niniejszym opracowaniu jest kształtowanie się wiedzy o pograniczu na styku dwóch podejść: edukacji międzykulturowej jako subdyscypliny pedagogicznej oraz antropologii pogranicza jako subdyscypliny antropologii kulturowej. Te kierunki poszukiwań wydają się dosyć odległe od siebie, a jednak w określonym kontekście podobieństwa między nimi rysują się dosyć wyraźnie. Kontekst ten to miejsce uprawiania nauki: między innymi w zamiejscowej jednostce Uniwersytetu Śląskiego ulokowanej w Cieszynie, a więc w sercu polsko-czeskiego i tym samym czesko-polskiego pogranicza. Obecne tu pedagogika i etnologia jako kierunki studiów wypracowały w procesie współpracy i wzajemnych inspiracji oryginalną wiedzę, która stała się podstawą kształtowania się nowych kierunków badań nad pograniczem. Obydwie dyscypliny wyrosły z jednego źródła, ich geneza i drogi rozwoju są nie tylko podobne, ale można powiedzieć pokrewne. Dlatego warto tym aspektem kształtowania się wiedzy o pograniczu poświęcić czas i miejsce w publikacji naukowej.

Słowa kluczowe: pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa, antropologia pogranicza

Obserwując rozwój nauk społecznych w ostatnich kilku dekadach, można zauważyć, że wiedza z ich zakresu różnicuje się w szczególnie szybkim tempie. Różnicuje się i uszczegóławia, czego wyrazem jest powstawanie licznych subdyscyplin w ramach różnych dziedzin nauki. Na naszych oczach rodzą się

subdyscypliny wyrosłe na bazie dojrzałej, rozległej i dobrze udokumentowanej wiedzy o różnych wymiarach rzeczywistości społecznej czy kulturowej. Niewątpliwie należy do nich wiedza o pograniczu, zbudowana i zweryfikowana poprzez badania empiryczne z zakresu co najmniej kilku dziedzin nauki. Subdyscypliny, dla których pogranicze jest głównym przedmiotem rozważań, mogły powstać wówczas, gdy znawcy tej problematyki uporali się z definicją pogranicza. Oczywiście jest, że reprezentanci różnych dyscyplin naukowych wydobywają na potrzeby swoich badań różne aspekty tego zagadnienia jako przedmiotu badań. Niemniej oczywiste wydaje się także to, że za punkt wyjścia do wszelkich rozważań i dyskusji o pograniczu należałoby uznać filozoficzne, szerokie do niego podejście. W jego ramach pogranicze jawi się jako słowo klucz współczesnej humanistyki i dotyczy wielu paradygmatów współczesnej nauki. Najszerzej rozumiane pogranicze to spotkanie „Ja” – czyli jednostki, grupy, kultury – z Innym: nieuniknione i stanowiące o sensie życia. Pogranicze to spotkanie dwóch różniących się paradygmatów podmiotów, to każdy dyskurs dotyczący relacji Ja – Ty (Inny) „rozprawiający o wartościach, dialogu i szeroko rozpatrywanej polofoniczności, a krytykujący wszelkie przejawy homofobizmu czy dogmatyzmu” (Orłowski, 2016, s. 5). Na życie „na styku”, „na granicy” skazana jest każda egzystująca jednostka, a dialog jest czymś najbardziej charakterystycznym i naturalnym dla relacji interpersonalnych.

Przedmiotem moich rozważań jest kształtowanie się, czy inaczej mówiąc dojrzewanie wiedzy o pograniczu na styku dwóch subdyscyplin: edukacji międzykulturowej jako subdyscypliny pedagogicznej oraz antropologii pogranicza jako subdyscypliny antropologii kulturowej. Te kierunki poszukiwań wydają się dosyć odległe od siebie, a jednak w określonym kontekście podobieństwa między nimi rysują się dosyć wyraźnie. Kontekst ten to miejsce uprawiania nauki: między innymi w zamiejscowej jednostce Uniwersytetu Śląskiego ulokowanej w Cieszynie, a więc w sercu polsko-czeskiego i tym samym czesko-polskiego pogranicza. Obecne tu pedagogika i etnologia jako kierunki studiów dopracowały się w procesie współpracy i wzajemnych inspiracji, wykorzystując ponadto pogranicze polsko-czeskie jako swoiste laboratorium badawcze, oryginalnej wiedzy i wyrosłych z niej kierunków badań nad pograniczem. Obydwie dyscypliny wyrosły z jednego źródła, ich geneza i drogi rozwoju są nie tylko podobne, ale można powiedzieć pokrewne. Dlatego warto tym aspektom kształtowania się wiedzy o pograniczu poświęcić czas i miejsce w publikacji naukowej.

Pogranicze

Na gruncie kilku subdyscyplin naukowych ukształtowały się podobne sposoby definiowania i interpretowania pogranicza jako miejsca i zjawiska społeczno-kulturowego. Obok edukacji międzykulturowej i antropologii pogranicza należą do nich także socjologia pogranicza.

Podstawą socjologicznej definicji pogranicza, obecnej także w pozostałych dwóch omawianych subdyscyplinach, jest relacja pomiędzy terytorium a zajmującą je społecznością. Na pograniczu zachodzą procesy wspomnianego wyżej, szeroko rozumianego dialogu jako nawiązywania, utrzymywania i przemian charakteru kontaktów międzykulturowych w postaci autentycznych, realizowanych dobrowolnie i masowo więzi oraz stosunków międzykulturowych, a także ich instytucjonalizacja (Sadowski, 2007, s. 6). Tę definicję socjolog Andrzej Sadowski sformułował w latach 90. ubiegłego wieku i także dopiero od tych lat tworzy się polska nauka o pograniczu. Do czasu przemian politycznych z ostatniej dekady XX wieku socjologia pogranicza i pokrewne dziedziny nauki były raczej do pomysłenia. Naukowcy prowadzili co prawda wcześniej badania na pograniczach, jednak ze względów ideologicznych były one dosyć wąsko zakrojone, a przede wszystkim nieobejmujące stosunków międzyetnicznych, co zdecydowanie zubożało programy badawcze.

Socjologowie opisują i analizują z perspektywy swojej subdyscypliny zjawiska i procesy charakterystyczne dla terytoriów określonego charakteru – obszarów pogranicznych – nieobecne na innych obszarach lub obecne sporadycznie. Socjologia pogranicza nawiązuje do obszaru, do terytorium, na którym dzieje się coś ważnego, co trudno spotkać gdzie indziej, „bo to właśnie czynniki demograficzne, ekologiczne i ekonomiczne, działające w pojedynkę lub wspólnie, stanowią o jego osobliwościach” (Kurcz, 2008, s. 20). Dojrzałe i szeroko zakrojone badania pograniczy zrodziło najpierw zwiększenie przepuszczalności granic na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego wieku, a później otwarcia granic z naszymi południowymi, zachodnimi i częściowo wschodnimi sąsiadami. Wtedy dopiero mogła zrodzić się dojrzała nauka o pograniczu, bowiem jej przedmiotem są zjawiska i procesy społeczne wywołane przekraczaniem granicy – bez wielkiej liczby takich przekroczeń nie byłoby pogranicza w socjologicznym rozumieniu, „bo obszar leżący przy granicy staje się pograniczem społecznym właśnie za sprawą przemieszczających się jednostek” (Kurcz, 2008, s. 21).

Zdaniem twórców podwalin socjologii pogranicza ontologiczne jej podstawy stanowią dwa założenia: pogranicza istnieją realnie, jako ramy wyznaczające styczości, do jakich dochodzi pomiędzy ludźmi żyjącymi po obu stronach granicy, oraz istnieje człowiek pogranicza, zwykle bardziej otwarty lub krytyczny wobec obcych, bardziej przywiązany lub obojętny do wartości własnej grupy narodowej niż mieszkańcy centrum. Człowiek pogranicza jest bardziej zaradny i przedsiębiorczy (nawet w zakresie aktywności o charakterze patologicznym), bardziej innowacyjny i skłonny do akceptacji idei i nowinek napływających z zewnątrz, szczególnie wtedy, gdy dostrzega ich pozytywne konsekwencje dla siebie (Kurcz, 2008, s. 20).

Te podstawowe dla socjologicznej subdyscypliny założenia charakteryzują także podejścia do tego zagadnienia przedstawiciele innych, pokrewnych dziedzin: także antropologii i pedagogiki. Subdyscypliny tych nauk rozwijają się równoległe z socjologią pogranicza. Zostały wykreowane na bazie doświadczeń badawczych dotyczących pogranicza polsko-czeskiego, w tym na Śląsku Cieszyńskim oraz – w przypadku paradygmatu pedagogicznego – także na wschodnich pograniczach Polski, szczególnie polsko-białoruskiego i polsko-litewskiego.

Kilkudziesięcioletnie już badania pogranicza polsko-czeskiego i czesko-polskiego, z długą granicą państwową, wspólnotą dziejową, szczególnie w przypadku Śląska Cieszyńskiego i fenomenu Zaolzia, zaowocowały dojrzałymi koncepcjami interdyscyplinarnych badań wyrosłych z doświadczeń badaczy skupionych w cieszyńskim Wydziale Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego. Koncepcje badań, nazwane wyżej dojrzałymi, można z pełnym przekonaniem nazwać szkołami naukowo-badawczymi. Z lektury opracowań wyników badań oraz refleksji teoretycznych publikowanych w różnych postaciach wynika, że obydwie podejścia badawcze: pedagogiczny i antropologiczny mają wiele wspólnych punktów zarówno w zakresie metodologii, jak i konstrukcji teorii.

Nauki o edukacji

Paradygmat pedagogiczny w zakresie badań pogranicza realizowany jest przede wszystkim w postaci edukacji wielo- i międzykulturowej. Edukacja wielokulturowa i międzykulturowa to model działań edukacyjnych uwzględniający potrzeby różnych grup kulturowych zamieszkujących w określonym środowisku, motywujący ich członków do aktywności na różnych polach. Początki tej subdyscypliny wiążą się z obecnością w szkołach wielu państw dzie-

ci imigrantów, co wymusiło niejako pojawienie się nowych wątków w programach nauczania dotyczących różnorodności rasowej, religijnej i kulturowej społeczeństw (Nikitorowicz, 2009, ss. 264–265). Edukacja międzykulturowa w najbardziej ogólnym ujęciu pedagogów to ogół wzajemnych wpływów i oddziaływań jednostek i grup, instytucji, organizacji, stowarzyszeń, związków sprzyjających takiemu rozwojowi człowieka, aby stawał się w pełni świadomym i twórczym członkiem wspólnoty rodzinnej, lokalnej, regionalnej, wyznaniowej, narodowej, kontynentalnej, kulturowej, globalnej – planetarnej oraz był zdolny do aktywnej samorealizacji, kształtowania trwałej tożsamości i odrębności. Skutkiem edukacji, zdaniem Jerzego Nikitorowicza, ma być dynamizacja społeczno-kulturowa różnych grup, wzajemne poznanie, zbliżenie i integracja, z zachowaniem własnej odrębności (Nikitorowicz, 2009, s. 282). Ten typ edukacji definiowany jest zatem w kontekście wielokulturowości jako cechy ogólnoswiatowego życia społecznego oraz uwzględnienia podstawowej dla tych typów edukacji opozycji – „my” – „oni” czy też „ci” i „owi”, „ci” i „inni”, „mniejszość” – „większość”, opartych na idei dostrzeżenia, akceptacji odmienności i tolerancji. Różnica traktowana jest tu jako cecha konstytutywna człowieka, czynnik wzajemnego rozwoju (Nikitorowicz, 2009, s. 282).

Współtwórca koncepcji edukacji wielo- i międzykulturowej na gruncie polskiej pedagogiki Tadeusz Lewowicki zaznacza, że na początku XXI wieku daje się zaobserwować silne oddziaływanie polityki i ideologii na kwestie tych rodzajów edukacji – inne są przy tym doktryny i inne formy nacisku niż dawniej. Da się dostrzec w tym względzie rozbieżność między oficjalnymi deklaracjami a przejawami poczynań realizacyjnych. Deklaracje zgodne są z europejską wizją poprawności politycznej, do czego zobowiązują zasady regulujące współżycie różnych grup narodowościowych, etnicznych, religijnych w państwach Unii Europejskiej. Jednak często mamy do czynienia, tak jak w Polsce, ze zjawiskiem niechęci do Innych i ich kultur (Lewowicki, 2006, ss. 261–262). Wydarzenia z ostatnich kilku lat, związane z masowym napływem do państw Unii Europejskiej uciekinierów z kilku krajów pozaeuropejskich ogarniętych wojną, potwierdziły tę tezę. Dlatego też, twierdzą pedagodzy, można i należy podejmować problem międzykulturowości i dialogu międzykulturowego w każdym kontekście.

Definiowaniu edukacji międzykulturowej jako przestrzeni działań społecznych oraz pedagogiki międzykulturowej będącej subdyscypliną pedagogiki jako gałęzi naukowej towarzyszy swoisty kontekst – ujmowanie ich jako powinności, służby. Przywoływany wyżej Lewowicki poświęca temu zagadnieniu szczególnie dużo uwagi. Píše o tym, że sprawy edukacji powinny

służyć zbliżeniu ludzi różnych kultur i ich pomyślnemu życiu, współpracy, rozwojowi, kształtowaniu świata wartości, wiedzy, postaw, prowadzących do pokojowego współistnienia, tolerancji, godnych warunków życia, respektowania praw człowieka (Lewowicki, 2012, ss. 15–16). Zdaniem Lewowickiego można mówić o istnieniu pedagogiki międzykulturowej jako subdyscypliny nauk pedagogicznych, do czego upoważnia kilka przesłanek:

- klarownie zarysowana koncepcja edukacji międzykulturowej i czytelna ideologia pedagogiki międzykulturowej,
- precyzyjnie określony język używany w ramach refleksji i praktyki edukacyjnej, którego część zaczerpnięta jest z innych dziedzin, część ma nadane znaczenie właściwe edukacji i pedagogice międzykulturowej,
- dość wyraźnie został określony obszar zainteresowań, pola i przedmioty badań,
- poczynania badawcze i strukturalne ukierunkowane są licznymi teoriami z zakresu nauk społecznych, ale pedagogika międzykulturowa dysponuje własnymi, oryginalnymi propozycjami teoretycznymi,
- istnieje liczna grupa badaczy z zakresu pedagogiki międzykulturowej,
- środowisko to jest dość dobrze zorganizowane instytucjonalnie (Lewowicki, 2012, ss. 39–41).

Naszukowaną wyżej charakterystykę pedagogiki i edukacji międzykulturowej Lewowicki przedstawił na łamach czasopisma „Edukacji Międzykulturowej” w 2012 roku. Po pięciu latach autor pyta o kondycję tej subdyscypliny i jej przyszłość. Odpowiedzi na te pytania nie pozwalają na przyjęcie optymistycznego nastawienia. Z jednej strony, jak stwierdza Lewowicki, daje się zaobserwować budujące zjawisko w postaci pomyślnego rozwoju pedagogiki międzykulturowej, jednak z drugiej strony nastąpiła w ostatnich latach niesprzyjająca zmiana klimatu społecznego, w tym politycznego, do prowadzenia i rozwoju edukacji międzykulturowej. W związku z dającym się wyraźnie zaobserwować w Europie sceptycyzmem wobec funkcjonowania różnych instytucji Unii Europejskiej, ogólnej krytyki wobec projektu unijnego, dochodzi do nasilenia się dążeń dezintegracyjnych wśród państw tworzących UE, nasilenia się tendencji nacjonalistycznych i izolacjonistycznych. Prowadzi to często do stygmatyzacji i marginalizacji grup mniejszościowych, a nawet nasilania się działań wymierzonych przeciwko nim. Trudno dziwić się, że – tak jak w naszym kraju – edukacja międzykulturowa spychana jest na margines w ogólnym programie edukacyjnym. W Polsce, pisze autor, brak jest jasno określonej, pozytywnej (sprzyjającej Innym i ich kulturom) polityki wobec wielokulturowości i polityki edukacyjnej nastawionej na dialog

i kontakty międzykulturowe. Dwie dekady od połowy lat 90. ubiegłego wieku autor uznaje za złoty wiek pedagogiki międzykulturowej, jednak dzisiaj można mówić o osłabieniu dynamiki twórczości, badań i rozwoju kadry w zakresie tej subdyscypliny. Czy zatem, stawia pytanie, dotychczasowe inspiracje, doświadczenia i świadomość znaczenia edukacji międzykulturowej obronią się przed marginalizacją, pozorowaniem i podważaniem jej istoty i sensu? (Lewowicki, 2017, ss. 25–27). Na razie pytanie to pozostaje bez odpowiedzi.

Cieszyńska szkoła edukacji międzykulturowej ma długoletniego partnera – Katedrę Edukacji Międzykulturowej działającą w Uniwersytecie w Białymstoku. Badaczy z tego ośrodka, a przede wszystkim Nikitorowicza, należy uznać za współtwórców programu tej subdyscypliny pedagogicznej. Poszukiwania badawcze prowadzone na wschodnim pograniczu Polski realizowane były równolegle, a czasami symetrycznie, z badaniami na pograniczu południowym. Ośrodki cieszyński i białostocki, współpracujące ze sobą od ponad dwudziestu lat, są najbardziej znaczącymi w procesie budowania podstaw teoretycznych nowej subdyscypliny i programów badawczych.

Wschodnie pogranicze Polski różni się od południowego, polsko-czeskiego i polsko-słowackiego. Jego charakter celnie określiły białostockie badaczki: „Granice Podlasia z punktu widzenia historycznego, geograficznego, jak i dialektologicznego są trudne do jednoznacznego i bezspornego ustalenia. Przez stulecia kraina ta była ziemią sporną, ziemią niczyją a zarazem ziemią wspólną dla jej mieszkańców. Pełniła ona funkcję pogranicza zarówno politycznego – pomiędzy Polską, Rosją i Litwą – jak i narodowościowego, gdzie dochodziło do przenikania się etosu polskiego, litewskiego, białoruskiego i ukraińskiego. To z kolei formowało obszar pogranicza religijnego, językowego i kulturowego. Narodem dominującym na tym obszarze są Polacy, jednak zamieszkujący tu Białorusini, Ukraińcy, Litwini, Tatarzy, Cyganie, Rosjanie, tworzą narodowościowy, religijny, językowy i kulturowy mikrokosmos pogranicza” (Żyłkiewicz-Płońska i Namiołko, 2018, s. 228).

Początki nowego i nowatorskiego programu badań pograniczy sięgają w Uniwersytecie w Białymstoku połowy lat 90. ubiegłego wieku. Dla grupy młodych naukowców kwestie wielo- i międzykulturowości stały się nie tylko nowym obszarem badań, ale także swoistym wyzwaniem. W nowych realiach społeczno-politycznych otwierała się droga do zbadania nieobecnych dotąd wątków: kontaktów między reprezentantami różnych kultur, wielokulturowych uwarunkowań funkcjonowania uczniów i szkoły, dziedzictwa kulturowego czy społeczno-kulturowej tożsamości. Ważną przestrzeń analiz nowej subdyscypliny stanowiły pedagogiczne konteksty funkcjonowania na

wschodnim pograniczu naszego kraju mniejszości narodowych – litewskiej, białoruskiej, ukraińskiej – które w ostatniej dekadzie XX wieku odzyskały pełnię autonomii, a ich działalność uzyskała niespotykaną dotychczas dynamikę. Na oficjalnej stronie białostockiej Katedry Edukacji Międzykulturowej czytamy, że „Motywem przewodnim eksploracji prowadzonych siłami zespołu od samego początku stała się tożsamość, rozpatrywana w kontekście szeroko ujmowanej kategorii pogranicza. Pedagogika pogranicza uprawiana przez Zespół ukazywała twórczy potencjał kulturowo zróżnicowanego świata. Założono, że kultura – będąc czynnikiem różnicującym – staje się jednocześnie podstawą do jednoczącego porozumienia. Przyjęto, że przy wykorzystaniu oddziaływań edukacyjnych właśnie kultura może i powinna przyczynić się do rozwiązania, bądź przynajmniej łagodzenia wielu problemów współczesnego świata manifestujących się w przejawach lokalnej codzienności”¹.

W pojawiających się co roku publikacjach naukowych pracowników ośrodka białostockiego znalazły się coraz bardziej dojrzałe koncepcje kategorii „edukacja międzykulturowa” oraz ich empiryczne realizacje na wschodnim pograniczu. Do najważniejszych elementów problematyki badawczej należą:

- edukacja regionalna, wielo- i międzykulturowa w kontekście edukacji europejskiej,
- komunikacja międzykulturowa,
- tożsamość społeczno-kulturowa i osobowa w warunkach wielokulturowości,
- dziedzictwo kulturowe,
- poczucie wspólnotowości w społecznościach lokalnych,
- diagnostyka psychopedagogiczna.

Szczegółowe realizacje tych zagadnień to między innymi:

- rodzina wobec wyzwań edukacji międzykulturowej (tożsamość młodych ludzi, kulturowe aspekty funkcjonowania rodziny mające znaczenie dla poczucia zakorzenienia),
- funkcja etniczno-kulturowa szkół mniejszości narodowych (problematyka funkcjonowania szkół mniejszości białoruskiej i litewskiej na pograniczu polsko-białoruskim i polsko-litewskim),

¹ Z materiałów informacyjnych oraz sprawozdań naukowych Katedry Edukacji Międzykulturowej w Uniwersytecie w Białymstoku (kwiecień 2019), także informacje zamieszczone na oficjalnej stronie Katedry: <http://pedagogika.uwb.edu.pl/wydzial.php?p=82>.

- funkcjonowanie kultur tradycyjnych w konfrontacji z kulturą globalną,
- ochrona dziedzictwa kulturowego, wartości rdzennych i pierwszych warstw tożsamości niezbędnych w dobie globalizacji do skutecznej komunikacji międzykulturowej i budowania wielowymiarowej tożsamości kulturowej; zadania edukacji międzykulturowej związane z otwieraniem się kultur, rezygnacją z kulturowych gett, integracją społeczności wokół wartości podstawowych,
- konteksty budowania kulturowych więzi regionalnych bądź lokalnych (język i historia jako znaczące przestrzenie konstruowania więzi)².

Badacze z kręgu edukacji międzykulturowej w Cieszynie podejmowali i podejmują podobną problematykę w odniesieniu do innych pograniczy, a przede wszystkim polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim będącym regionem specyficznie pogranicznym – położony jest po obu stronach granicy państwowej.

Badania sprzed kilku lat obejmowały między innymi zagadnienia:

- poczucia tożsamości narodowej i kształtowania tożsamości wielokulturowej,
- kulturowych, społecznych i edukacyjnych wyznaczników planów życiowych i dróg edukacyjnych młodzieży,
- społeczności młodzieżowych na pograniczu w kontekście wielokulturowości,
- problemów pogranicza i edukacji,
- osobowości i społecznego funkcjonowania młodzieży,
- tolerancji jako wartości w procesie edukacji wielokulturowej,
- funkcjonowania oświaty i szkolnictwa na pograniczu kulturowym w przeszłości i współcześnie z uwzględnieniem środowiskowych i kulturowych uwarunkowań działalności szkół, modelowych rozwiązań oraz propozycji projektowania szkoły i jej funkcji,
- edukacji międzykulturowej w Polsce i na świecie (dialog międzykulturowy i jego znaczenie w edukacji regionalnej, kształtowania postaw młodzieży wobec zróżnicowania narodowego, religijnego, kulturowego, działalności szkół oraz różnych organizacji, podejmujących problematykę wielokulturowości),
- rodzinnych uwarunkowań kształtowania się i rozwoju tożsamości w sytuacji pogranicza,
- miejsca i roli Kościołów w kształtowaniu postaw dialogowych, otwartych na odmienność,

² Tamże.

- teorii przydatnych w badaniach i studiach nad edukacją międzykulturową,
- wartości cenionych przez młodzież z pogranicza oraz kształcenia aksjologicznego, podejmowanego w działaniach pedagogicznych,
- języka, komunikacji i edukacji w społecznościach wielokulturowych,
- polityki społecznej i oświatowej w kontekście edukacji międzykulturowej.

Badania z ostatnich kilku lat stanowią poszerzenie podejmowanej wcześniej problematyki, a także dotyczą nowych wątków i podejść empirycznych i teoretycznych:

- polityka edukacyjna – kontekst wielokulturowy – w Polsce i na świecie,
- tożsamość jako podstawa i element strategii edukacyjnej; tożsamość w relacji z innymi,
- tożsamość uczniów w społeczeństwach wielokulturowych (także na pograniczach),
- szkoła, nauczyciele wobec wielokulturowości,
- różne obszary edukacji międzykulturowej – edukacja religijna, edukacja regionalna,
- szanse i bariery edukacji wielo- i międzykulturowej (stereotypy, uprzedzenia etniczne),
- oświata, szkoła mniejszości narodowych w społeczeństwach większościowych,
- obszary edukacji wielo- i międzykulturowej na pograniczach etniczno-kulturowych, narodowych i państwowych (pogranicze polsko-czeskie, polsko-słowackie, polsko-białoruskie, polsko-litewskie, polsko-ukraińskie),
- „Oni”, „Inni” w świadomości uczniów.

Powyższe zestawienia, dokonane na podstawie wywiadów z autorami projektów badawczych, a także na podstawie sprawozdań z działalności naukowej i tekstów zawartych w kilku publikacjach, a przede wszystkim ukazującego się od 2012 roku rocznika, a następnie półrocznika „Edukacja Międzykulturowa”, dowodzą, że edukacja wielo- i międzykulturowa realizowana w kontekście pedagogiki międzykulturowej, jest subdyscypliną o wyraźnie odrębnym, specyficznym tylko dla niej profilu. Jednocześnie dowodzą, że zakres jej rozważań teoretycznych i badań empirycznych nawiązuje do tematyki kilku innych gałęzi nauki, w tym antropologii kulturowej.

Antropologia kulturowa

Z punktu widzenia antropologii kulturowej pogranicze jawi się jako przestrzeń kontaktu różnych grup ludzkich o odmiennych systemach wartości, tradycjach kulturowych, wzorach zachowania, językach, gwarach czy dialektach i wyznaniach. To, co antropologię odróżnia od innych nauk o człowieku, to przede wszystkim szeroka perspektywa badawcza: zajmuje się wszystkimi specyficznymi ludzkimi aspektami życia człowieka – biologicznym, kulturowym i społecznym. Przedmiotem badań antropologii jest kultura ujmowana szeroko jako sposób życia ludzi i badana jako zjawisko „samo w sobie”. Antropologię charakteryzuje i wyróżnia perspektywa międzykulturowego porównania, a przede wszystkim chęć zrozumienia różnic kulturowych (Olszewska-Dyoniziak, 1992, s. 177). Jako odrębna dyscyplina nauki stawia wyróżniające ją pytania, jakich nie zadaje się na gruncie innych dyscyplin:

- Ile jest różnych sposobów bycia człowiekiem, czyli jaki jest „zakres” różnorodności ludzkiej?
- Jakie są cechy wspólne różnych sposobów życia ludzi?
- Dlaczego ludzie są tak różni? Jakie jest źródło bądź wyjaśnienie różnorodności ludzkiej?
- Na jakich zasadach elementy tych poszczególnych sposobów życia dopasowują się do siebie nawzajem i jak na siebie wpływają?
- Jak jeden sposób życia człowieka przechodzi z czasem w inny? (Eller, 2012, s. 4).

W związku z tymi pytaniami antropologia, jak pisze Jack D. Eller, ma do spełnienia konkretny cel: „(...) sprawić, że ludzie do nas niepodobni będą wydawali się mniej »egzotyczni«, a bardziej ludzcy – w gruncie rzeczy tak samo ludzcy jak każdy z nas. Chodzi o częściowy wgląd w serca i umysły ludzi bardzo od nas odmiennych przynajmniej pod pewnymi względami. Ale chodzi również o dokonanie wglądu w nasze własne serca i umysły, ponieważ »my« stanowimy jeden z wielu różnorodnych typów ludzi, dokładnie tak samo jak »oni«. W ten sposób antropologia dociera do samej istoty człowieczeństwa” (Eller, 2012, s. 9).

Pytania, które stawiają sobie antropolodzy, dotyczą różnych grup kulturowych, także tych, które tworzą społeczności pogranicza – tu, na pograniczu, na każde z wyżej przytoczonych pytań można udzielić pełnej odpowiedzi. Ponadto w tak skonstruowanej problematyce badań antropologicznych znajdujemy podobieństwa do zadań, które stawia się przed pedagogiką międzykulturową. Ważnym komponentem antropologii są studia porównawcze,

międzykulturowe, stanowiące przeciwieństwo płaszczyznę, na której spotkają się wszyscy, lub prawie wszyscy badacze pogranicza.

Śledzenie poczynąń antropologów na różnorodnych pograniczach prowadzi do pytania: czy istnieje zatem antropologia pogranicza? Jako formalnie wyróżniona subdyscyplina antropologii jeszcze nie, ale jako realizowana przez grupę antropologów specjalność naukowa – tak. W zakresie antropologii można wyróżnić szczegółowe subdyscypliny nawiązujące do obszaru, do terytorium, na którym dzieje się coś ważnego, co trudno spotkać gdzie indziej. Do tego zestawu specyficznych dla pogranicza czynników antropolog dodałby jeszcze jedną, podstawową dla siebie ich kategorię: czynniki kulturowe.

Co mogłoby wchodzić w przedmiot badań antropologii pogranicza?

Po pierwsze – studia porównawcze.

Antropolodzy poszukują wspólnych cech (uniwersaliów) pojawiających się w różnych kulturach oraz całego spektrum różnic między kulturami (na ile różnych sposobów można być człowiekiem?). Warto podkreślić, iż na gruncie antropologii pojęcie kultury stosowane jest w dwojakim sensie: raz w odniesieniu do podstawowego przymiotu człowieka (kultura ludzka) oraz w kontekście konkretnych społeczeństw, reprezentujących odmienne wersje kulturowych sposobów życia. W tym drugim rozumieniu pojawia się aspekt porównawczy: na czym polega różnica między „nami” i „nimi”? Czy odmienność kultury implikuje odmienny stosunek do świata i jego jakości? (Burszta, 1998, ss. 10–11).

Po drugie – źródła i uwarunkowania różnorodności kulturowej.

Po trzecie – formy i wzory współistnienia społeczności zróżnicowanych kulturowo, obejmujące:

- kontakt międzygrupowy, komunikację międzykulturową i ich różne postaci (harmonijne współżycie i kooperacja, formalna tolerancja w ramach ustalonych granic terytorialnych, klasowych i innych do konfliktów etnicznych, nacjonalizmu);
- dialog międzykulturowy;
- akulturację, zapożyczenia kulturowe, „mieszanie się” kultur;
- „trzecią” kulturę, jako wynik tych procesów: człowiek pogranicza jako „nosiciel” dwóch kultur. Człowiek obdarzony podwójną lub wieloraką walencją kulturową;
- tożsamość etniczną i kulturową mieszkańców pogranicza;
- tradycję i dziedzictwo kulturowe – ich rolę w powstaniu określonego wymiaru tożsamości zbiorowej i tożsamości jednostkowych ludzi pogranicza;

- etosy kultur tworzących pogranicze (na przykład narodowe). Antropologia to nauka o odmiennych etosach kulturowych, czyli ogólnych orientacjach jakichś kultur, przyjmowanych przez nie hierarchii wartości, swoistych instytucji kulturowych (Olszewska-Dyoniziak, 1996, s. 218);
- społeczności wielokulturowe na pograniczach.

Społeczności wielokulturowe to niejako naturalna, oczywista i podstawowa przestrzeń działań antropologa. Społeczności pogranicza są zbiorowościami wielokulturowymi w specyficznym sensie: w kontekście współistnienia w różnych postaciach społeczności oddzielonych od siebie realną, administracyjną granicą. Należy przy tym pamiętać, że w najszerszym rozumieniu za społeczność wielokulturową można uznać każdą społeczność, w której współżyją ze sobą przedstawiciele różnych kultur. W przestrzeni geograficznej i społecznej zajmowanej przez takie społeczności nieustannie dochodzi do zderzenia kulturowego, przenikania wartości i wzorów kulturowych z jednej grupy do drugiej, wymiany sposobów życia, a często także do rywalizacji pomiędzy tymi sposobami, wartościami i wzorami. Przyjmując tak szeroką konotację terminu, każde nowoczesne społeczeństwo lub jego pewne segmenty można nazwać wielokulturowymi.

Kultury usytuowane na pograniczach nastawione są na wchłanianie „obcych” elementów i adaptowanie ich do swoich własnych, już istniejących. W wyniku tego procesu dochodzi do powstania synkretycznych wzorów kulturowych powstałych z różnorodnych sposobów zachowania i myślenia członków grup oddziałujących na siebie. Dochodzi do powstania „trzeciej” kultury, która nie przystaje do konkretnej zbiorowości narodowej czy etnicznej, w jakiś sposób współegzystującej z inną zbiorowością tego typu, ale przystaje do zbiorowości wytworzonej na pograniczu kultur, utworzonej przez ludzi pogranicza. Są to zbiorowości o cechach unikatowych, specyficznych, tak jak ich kultura. Jest to ponadto kultura będąca w nieustannym procesie „stawania się” – nigdy nie jest dana raz na zawsze, jest zmienna tak, jak zmienne są kultury, nazwijmy je macierzystymi, z których powstała.

To, ile w tej synkretycznej kulturze pogranicza zawartych jest owych „trzecich” pierwiastków, będących wypadkową wzorów kulturowych obecnych w kulturach pogranicznych, zależy od kilku zasadniczych i wielu pobocznych czynników. Do zasadniczych należy charakter granicy – skala jej otwarcia i w związku z tym charakter, czy też siła takich procesów jak kontakt międzykulturowy, komunikacja międzykulturowa i dialog międzykulturowy. W kwestii badania tych procesów i zjawisk spotykają się różne dyscypliny i subdyscypliny naukowe – także socjologia, antropologia i pedagogika.

Tematyka badań, nawiązujących do pogranicza, podejmowanych przez cieszyńskich etnologów i antropologów dotyczy takich zagadnień, jak:

- pamięć społeczna/zbiorowa na Śląsku Cieszyńskim – jej wykorzystywanie do budowania tożsamości zbiorowych,
- obrazy przeszłości a tożsamość miejsc i ludzi,
- mit wielokulturowości a rzeczywistość społeczna i kulturowa (na Śląsku Cieszyńskim),
- pogranicze historyczne funkcjonujące w pamięci i narracji historycznej,
- obrazy kulturowe współczesnego miasta – funkcje i pogranicza,
- wielokulturowa przestrzeń społeczna miasta; konstruowanie jego nowej tradycji historycznej,
- tradycyjne gry, zabawy i zabawki jako dziedzictwo kulturowe Śląska Cieszyńskiego,
- przyrodnicze i kulturowe przemiany terenów granicznych w obrębie miast dwudzielnych (Cieszyna i Czeskiego Cieszyna),
- współczesne przemiany Cieszyna i Czeskiego Cieszyna jako przykład poszukiwania nowego wymiaru lokalnej tożsamości kulturowej,
- społeczno-kulturowa specyfika przygranicznych miast podwójnych Europy,
- pogranicze polsko-czeskie i czesko-polskie po transformacji i aksamitnej rewolucji,
- stulecie pogranicza polsko-czeskiego na Śląsku Cieszyńskim – od konfliktu zbrojnego do współpracy transgranicznej,
- tradycja jako przedmiot negocjacji, rywalizacji i władzy,
- dziedzictwo kulturowe na Śląsku Cieszyńskim, w kontekście artystycznej, plastycznej twórczości ludowej (z szczególnym uwzględnieniem stroju ludowego, rzeźby, malarstwa, architektury),
- polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim w kontekście folkloru dziecięcego, przenikania tekstów pomiędzy rówieśnikami posługującymi się gwarą cieszyńską i językiem czeskim, wzajemne adaptowanie treści, funkcjonowanie tekstów wskazujących na odmienność etniczną (przezywanki pomiędzy „Polokami” i „Czechami”),
- pamięć zbiorowa na Śląsku Cieszyńskim w kontekście teorii karnawalizacji – analiza zachowań ludycznych, odwołujących się do określonych momentów w historii regionu i tworzących tym samym interpretację przeszłości,
- badania potomków śląskich imigrantów w wieloetnicznej Wojewodzie (Banat, Serbia) pod kątem kompetencji językowych i kulturowych,

- a także w kontekście przemian tożsamości wynikających z wpływu instytucji społecznych na życie tej mniejszości etnicznej,
- nowe nacjonalizmy i problematyka Obcego, w kontekście migracji i społecznie reprodukowanymi wyobrażeniami o migracji,
 - Zaolzie: rodzina a asymilacja polskiej mniejszości zaolziańskiej; religia i polskość Zaolzia; zróżnicowanie religijne i jego rola w kształtowaniu tożsamości narodowej; tożsamość Polaków zaolziańskich w procesie przemian, kapitał kulturowy polskiej społeczności zaolziańskiej.

* * *

Przemiany polityczne, gospodarcze i społeczno-kulturowe, dokonujące się w naszym regionie Europy od lat 90. XX wieku, przyczyniły się do rozwoju rzetelnych badań na temat sąsiedztwa międzynarodowego, realnych, a nie tylko pożądaných stosunków między państwami i narodami i różnymi grupami regionalnymi. To oznacza także pojawienie się możliwości realizacji licznych projektów badawczych na pograniczach etniczno-kulturowych i państwowych. Nie wszystkie badania prowadzą do wykreowania się dojrzałych subdyscyplin naukowych, ale pewne ich kategorie pozwoliły na osiągnięcie takiego etapu ich rozwoju – dotyczy to pedagogiki i antropologii kulturowej – subdyscypliny jednocześnie odmienne i mające wiele wspólnych punktów.

Na koniec rozważań o owych podobieństwach i różnicach postawmy pytanie: czy można wskazać szczególnie ważne dla rozwoju nauki, spektakularne osiągnięcia przedstawionych wyżej subdyscyplin nauk o edukacji i antropologii? Można ich wskazać kilka, ale jedno należałoby uznać za osiągnięcie najbardziej znaczące – to dopełnienie, rozwinięcie i opatrzenie nowatorskimi wątkami teorii tożsamości człowieka jako jednostki i członka różnorodnych grup. Teoria ta dotyczy tożsamości ludzi żyjących w autentycznie wielokulturowym środowisku, poruszających się swobodnie na gruncie co najmniej dwóch kultur, przyswajających sobie ich aksjonormatywne podstawy i uznających je za równie dla siebie ważne. Edukacja międzykulturowa, a także antropologia kulturowa mają wiele do powiedzenia w kwestii kształtowania się tożsamości współczesnego człowieka – niejednolitej, zmiennej, nieustannie stającej się.

Bibliografia

- Burszta, W. J. 1998. *Antropologia kultury. Tematy, teorie, interpretacje*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Eller, J. D. 2012. *Antropologia kulturowa. Globalne siły, lokalne światy*. Kraków: UJ.
- Kurcz, Z. 2008. Przedmiot socjologii pogranicza w świetle polskich doświadczeń. W: Kurcz, Z. red. *Polskie pogranicza w procesie przemian*. T. I. Wałbrzych: WWSZiP, ss. 19–27.
- Lewowicki, T. 2006. Edukacja międzykulturowa – konteksty polityczne i ideologiczne, idea pedagogiczna, doświadczenia społeczne i praktyka edukacyjna (zderzenia deklaracji i działania – czas próby?). W: Lewowicki, T. i Ogrodzka-Mazur, E. red. *Z teorii i praktyki edukacji międzykulturowej*. Cieszyń – Warszawa: UŚ, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP w Warszawie, ss. 261–270.
- Lewowicki, T. 2012. Edukacja międzykulturowa – bilans otwarcia 2012. *Edukacja Międzykulturowa*. **1**, ss. 15–46.
- Lewowicki, T. 2017. Edukacja międzykulturowa – kilka lat później. Zmiana uwarunkowań, pytania o kondycję, wyzwania. *Edukacja Międzykulturowa*. **2** (7), ss. 19–36.
- Nikitorowicz, J. 2009. *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Olszewska-Dyoniziak, B. 1992. Antropologia kulturowa i socjologia: tradycja i perspektywy. W: Tarkowska, E. red. *Socjologia a antropologia – stanowiska i kontrowersje*. Wrocław: UW, ss. 57–66.
- Olszewska-Dyoniziak, B. 1996. *Zarys antropologii kultury*. Kraków: UJ.
- Orłowski, A. 2016. Fascynacje pograniczem w dwudziestowiecznej myśli filozoficznej – Bachtin, Todorov, Buber, Levinas. *Pogranicze. Polish Borderlands Studies*. **1** (4), ss. 5–23.
- Sadowski, A. 2007. Przemiany transgraniczna polsko-białoruskiego w warunkach Unii Europejskiej. W: Zielińska, M., Trzop, B. i Lisowski, K. red. *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Pogranicza Polski w integrującej się Europie*. Zielona Góra: LTN, ss. 105–124.
- Żytkiewicz-Płońska, E. i Namiotko, U. 2018. Kreowanie tożsamości społeczno-kulturowej i osobowej w warunkach wielokulturowości. Działalność naukowo-dydaktyczna pracowników Katedry Edukacji Międzykulturowej Uniwersytetu w Białymstoku. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika. Nauki Humanistyczno-Społeczne*. **2** (446), ss. 225–241.

Intercultural education and borderland anthropology: the community of sources and developmental paths

Abstract: Over the last decades, a few subdisciplines of some scientific disciplines have come into being which mostly explore borderlands – e.g. sociology, anthropology, and pedagogy. They could originate only when the specialists in this field had finished their work on the definition of borderland, in which the starting point should be the broad philosophical approach to this problem. Here, the borderland appears as a keyword for modern humanities, referring to many paradigms of contemporary science – it is the meeting of “me” (an individual, group, culture) with the Other, an inevitable encounter which determines the sense of life. The borderland is a meeting of two different paradigms of subjects and every discourse pertains to the relationship Me – You (the Other). The presented study is focused on the shaping of the knowledge concerning the borderland in the contact site between two approaches: of intercultural education as a pedagogical subdiscipline and of anthropology of borderland as a subdiscipline of cultural anthropology. These research orientations seem to be far away from each other – however, in a particular context, the similarities become quite clear. This context is the place where science is practiced – in the unit of the University of Silesia which is located in Cieszyn, in the heart of the Polish-Czech and, therefore, of the Czech-Polish borderland. Education and ethnology as university courses have elaborated – in the process of collaboration and mutual inspiration – original knowledge and interesting research orientations which stem from it. Both disciplines have originated from the same source, their genesis and developmental paths are not only similar but also related. Thus, these aspects of shaping the knowledge of the borderland are worth devoting time and space in a scientific publication.

Keywords: borderland, identity, intercultural education, anthropology of borderland

Translated by Agata Cieniała